

An Analysis of the Formation Factors of Courtly Metaphors in Nezami's *Khamseh* Using Cognitive Metaphor Theory

Mohammad
Fatemimanesh

Ph.D. Graduate of Persian Language and Literature, University of Birjand, Birjand, Iran; mb.fatemimanesh@gmail.com

Article Type
Research Article

Article History
Received
August 24, 2022
Revised
May 12, 2023
Accepted
May 15, 2023
Published Online
September 23, 2025

Keywords
courtly metaphors,
Cognitive Metaphor Theory,
Khamseh,
Nezami Ganjavi,
attitude and worldview.

ABSTRACT

Nezami is a poet who, based on his worldview and lived experiences, extensively employed courtly metaphors to articulate concepts. Living in the sixth century AH and influenced by the geographical location of Ganja, its incessant battles, his adherence to the political ideology of Ash'ari theology, and his ties to political power structures, his poetry has acquired a distinct royal and courtly tone, both consciously and unconsciously. He frequently utilized a royal discourse to address a wide range of issues. This factor has contributed to the textual coherence of the *Khamseh*, giving it a unique structure and framework. Consequently, courtly metaphors have become a prominent stylistic feature at the rhetorical level of Nezami's *Khamseh*, and their analysis can serve as a gateway to understanding his intellectual system. Based on this premise, the present research adopts Cognitive Metaphor Theory (CMT) as its foundation to analyze the factors that propelled Nezami's thought toward the use of courtly metaphors. The findings indicate that geographical, creedal-religious, and experiential-existential factors are among the most significant determinants in the formation of these metaphors in Nezami's *Khamseh*. By influencing the metaphor-making process in his mind, these factors led him to create mega-metaphors such as GOD IS KING and WEAPON IS A LIVING BEING, which in turn generated a network of sub-metaphors throughout the *Khamseh*.

Cite this Article: Fatemimanesh, M., (2025). An analysis of the formation factors of courtly metaphors in Nezami's *Khamseh* using Cognitive Metaphor Theory. *Literary Text Research*, 29(105), 286-317. <https://doi.org/10.22054/ltr.2023.69714.3611>

© 2025 by Allameh Tabataba'i University Press
Print ISSN: 2251-7138 **Online ISSN:** 2476-6186
Publisher: Allameh Tabataba'i University Press
Homepage: <https://ltr.atu.ac.ir>
DOI: 10.22054/ltr.2023.69714.3611

**ATU
PRESS**

Introduction

Persian poetry, since its inception, was closely associated with and financially supported by royal courts—a tradition that fundamentally shaped the genre known as "court literature" (*Adabiyāt-e Darbārī*). In pursuit of patronage, fame, and the perceived permanence of aristocratic themes, poets were inherently driven to incorporate courtly discourse into their work, believing such imagery would lend their compositions value and prestige.

This pervasive cultural and literary mentality significantly influenced even canonical poets like Nizami Ganjavi (12th century). Despite his relatively limited direct involvement with royal courts, Nizami's ideological system and lived experience—specifically, his life in Ganja amid continuous warfare, his adherence to Ash'ari political ideology, and his awareness of contemporary power structures—unconsciously infused his poetry with numerous courtly and royal metaphors. As a result, courtly metaphors emerged as a salient stylistic feature in the rhetoric of his magnum opus, the *Khamseh*, providing a critical portal for comprehending his comprehensive ideological framework.

While traditional studies often rely on classical rhetoric to analyze Nizami's imagery, this research provides a scientifically robust analysis by adopting the framework of Cognitive Metaphor Theory (CMT). CMT posits that metaphor is not merely a linguistic ornament but a fundamental cognitive mechanism that structures human thought and action. By applying this model, the present study analyzes the underlying cognitive factors that led Nizami to create and pervasively use courtly metaphors to represent a wide spectrum of his concepts and beliefs.

Specifically, this paper analyzes the role of three primary factors—geographical, religious-ideological, and experiential-biological—in shaping the courtly metaphors within Nizami's *Khamseh*. It further examines how these factors facilitated the formation of macro-metaphors such as GOD IS KING and WEAPON IS A LIVING BEING, thereby generating a vast network of subsidiary metaphors throughout the epic.

Literature Review

The critical study of imagery and metaphor in Nizami Ganjavi's *Khamseh* has historically been dominated by the principles of classical rhetoric (*Balaghah*). This traditional approach primarily treats figures of speech as stylistic ornamentation, focusing on their classification over their conceptual foundations. As a result, a significant gap exists in the research: a comprehensive investigation into the formative factors of courtly metaphors in the *Khamseh* from a modern, conceptual viewpoint.

A systematic analysis of Nizami's poetic corpus through a cognitive and conceptual lens remains a nascent field in Persian literary studies, with little precedent for investigating the formative roots of his imagery. The most pivotal research in this specific domain is the article by Sanchouli Jadid and Salehinia (1397/2018). Utilizing a cognitive perspective, their

study argues that core concepts of Ancient Iranian Thought—such as *Iran-shahr* ideology, the Ideal King, the Ideal City, and the belief in *Farr-e Izadi*—were the primary wellsprings for the development of some of Nizami's most significant courtly metaphors.

While acknowledging the vital role of Ancient Iranian Thought, the present research is motivated by the need to expand this inquiry through the systematic analysis of other critical formative factors. This study, therefore, aims to fill the identified gap by investigating the profound influence of geographical, religious-ideological (e.g., Ash'ari theology), and experiential-biological factors. It posits that these forces were primary in channeling Nizami's thought toward the pervasive creation and deployment of courtly metaphors throughout his *Khamseh*.

Methodology

This research employs a qualitative, descriptive-analytical approach. The theoretical foundation is the Cognitive Metaphor Theory (CMT), applied to move beyond traditional rhetorical views and analyze metaphor as a fundamental conceptual system that structures Nizami's thought.

The methodology centers on a comprehensive analysis of Nizami Ganjavi's *Khamseh*. The core analytical procedure involves systematically investigating how three primary formative factors shaped the poet's conceptual mappings:

- Geographical and Environmental Influences
- Religious and Ideological Beliefs (specifically Ash'ari theology)
- Experiential and Biological Realities

By correlating these domains with the text's ubiquitous courtly metaphors, the study identifies the cognitive underpinnings of its macro-metaphors. The ultimate aim is to provide a scientific explanation for the structural integrity of the *Khamseh*, grounding it in Nizami's lived experience and worldview.

Findings

Applying the principles of Cognitive Metaphor Theory (CMT) to the rhetorical structure of Nizami's *Khamseh* reveals that the systematic use of courtly metaphors stems not from mere linguistic choice, but from a structured cognitive system. This system was primarily driven by three deeply rooted and interwoven factors that shaped Nizami's thought processes:

1. Geographical and Environmental Factors

Nizami's life in Ganja during the tumultuous 6th century A.H. (12th C.E.), a region constantly marked by successive conflicts and the rise and fall of local rulers (Atabegs), served as a fundamental concrete source domain. The constant visual and political presence of warfare and power struggles led his mind to conceptualize abstract ideas through this immediate

environment. This factor resulted in the formation of conceptual metaphors such as WARFARE IS A HUNT and THE RULER IS A HUNTER. This process utilized concrete environmental experiences (e.g., weapons, military ranks, siege warfare) to represent abstract political, social, and even spiritual concepts, making the discourse of the court and the battlefield interchangeable in his poetry.

2. Religious and Ideological Beliefs

Nizami's adherence to Sunni Ash'ari political theology exerted a profound ideological influence on his conceptual mapping. The central Ash'ari emphasis on God's Absolute Will (*Irada*) and Ultimate Power (*Qudra*)—which posits God as the sovereign, unconstrained source of all creation and action—naturally mapped onto the most powerful terrestrial framework available: that of the King. This theological foundation gave rise to the macro-metaphor GOD IS THE KING. Consequently, divine attributes—such as justice, decree, and reward—are consistently structured and expressed through the source domain of royal command, courtly functions, and kingly authority, projecting a coherent, court-centric conception of the divine realm.

3. Experiential and Biological Factors

The poet's personal, experiential, and biological realities—including health, illness, sustenance, and vitality—were also structured through the conceptual domain of the court. For instance, personal well-being is frequently metaphorized as ROYAL SUPPORT or THE KING'S PROTECTION. Similarly, sustenance and worldly resources are conceptualized through the lens of ROYAL BANQUETS and KINGLY GIFTS. This pattern indicates that Nizami's internal, bodily experiences were cognitively filtered and articulated through the publicly understood and highly valued schema of the royal court.

In conclusion, the three formative factors—geographical, ideological, and experiential—did not merely provide literary inspiration for Nizami; they functioned as powerful cognitive channels. By fundamentally shaping his process of conceptual metaphorization, they ensured the structural integrity of the *Khamseh* and established the courtly metaphor system as a central epistemic framework through which he articulated his multifaceted theological, ethical, and political worldview.

Conclusion

This research demonstrates that the pervasive network of courtly metaphors in Nizami Ganjavi's *Khamseh* is not merely a stylistic or rhetorical feature, but a structured outcome of his fundamental cognitive system. By applying Cognitive Metaphor Theory (CMT), the study establishes a clear causal link between these conceptual mappings and three formative factors: geographical influences, religious-ideological beliefs (as evidenced by the Ash'ari-derived macro-metaphor GOD IS KING), and experiential-biological realities. The findings indicate that these factors functioned as cognitive channels, directing Nizami's thought to consistently

utilize the court domain for conceptualizing abstract theological, ethical, and political ideas. Ultimately, this study provides a novel interpretation by establishing the courtly metaphor system as the central epistemic framework that provides structural integrity and profound coherence to the entire *Khamseh*..

تحلیل عوامل شکل‌گیری استعاره‌های درباری در خمسه نظامی از منظر استعاره‌شناختی

دانش‌آموخته دکتری زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه بیرجند، بیرجند، ایران؛

mh.fatemimanesh@gmail.com

محمد فاطمی‌منش

چکیده

نظامی شاعری است که بنابر جهان‌بینی و تجربه‌های زیسته خود، در پرداخت مفاهیم از استعاره‌های درباری زیادی استفاده کرده است. او در قرن ششم بنابر موقعیت جغرافیایی گنجه و نبردهای پی در پی در آن و همچنین باور به ایدئولوژی سیاسی کلام اشعری و ارتباطاتی که با ساختارهای سیاسی و نهاد قدرت داشته است، به صورت خودآگاه و ناخودآگاه، سروده‌هایش رنگ و بوی سلطنتی و درباری بسیاری به خود گرفته است؛ به گونه‌ای که او در پرداخت بسیاری از مسائل از گفتمان سلطنتی و درباری استفاده کرده است که این عامل به نوعی باعث انسجام متنی خمسه شده و ساختار و شاکله خاصی به آن داده است؛ به‌طوری که استعاره‌های درباری، به یکی از شاخصه‌های سبکی برجسته در سطح بلاغی خمسه نظامی تبدیل شده‌اند و بررسی و تحلیل آن‌ها می‌تواند دریچه‌ای برای شناخت و درک نظام اندیشگانی نظامی تلقی شود. با توجه به همین موضوع، این پژوهش تلاش دارد با مبنا قرار دادن نظریه استعاره‌شناختی، عواملی که باعث می‌شود تا اندیشه و ذهن نظامی به سمت و سوی استعاره‌های درباری پیش برود، مورد تحلیل و بررسی قرار دهد. نتایج این تحقیق نشان می‌دهد عوامل جغرافیایی و محیطی، اعتقادی و دینی، تجربی و زیستی از جمله مهم‌ترین عوامل شکل‌گیری استعاره‌های درباری در خمسه نظامی است و با تأثیرگذاری بر فرآیند استعاره‌سازی در ذهن و اندیشه نظامی، او را به سمت و سوی ایجاد کلان‌استعاره‌هایی همچون خدا شاه است و سلاح جاندار است، سوق داده است که موجبات شکل‌گیری شبکه‌ای از خرده‌استعاره‌ها را در خمسه فراهم آورده است.

نوع مقاله

مقاله پژوهشی

تاریخچه مقاله

تاریخ دریافت:

۱۴۰۱/۰۶/۰۲

تاریخ بازنگری:

۱۴۰۲/۰۲/۲۲

تاریخ پذیرش:

۱۴۰۲/۰۲/۲۵

تاریخ انتشار:

۱۴۰۴/۰۷/۰۱

کلیدواژه‌ها

استعاره‌های درباری،
نظریه استعاره‌شناختی،
خمسه،
نظامی گنجوی،
نگرش و جهان‌بینی.

استناد به این مقاله: فاطمی‌منش، محمد. (۱۴۰۴). تحلیل عوامل شکل‌گیری استعاره‌های درباری در خمسه نظامی از منظر استعاره‌شناختی. متن

پژوهی/ادبی، ۲۹(۱۰۵)، ۲۸۶-۳۱۷. <https://doi.org/10.22054/ltr.2023.69714.3611>

© ۱۴۰۴ دانشگاه علامه طباطبائی

ناشر: دانشگاه علامه طباطبائی

شاپا چاپی: ۷۱۳۸-۲۲۵۱

شاپا الکترونیکی: ۶۱۸۶-۲۴۷۶

نشانی وبگاه: ltr.atu.ac.ir

مقدمه

شعر فارسی از آغاز پیدایش خود تا دوره‌های پس از آن، از پشتیبانی دربارها برخوردار بوده است و مشوق اصلی شاعران، همین حکومت‌ها بوده‌اند که گاه با در نظر داشتن مسائل سیاسی و گاه بر اثر گرایش‌های ذوقی خاص و همچنین نمایش شکوه و عظمت دربار خویش، شاعران را به سرودن اشعار وامی داشته‌اند و آن‌ها را تحت حمایت خود قرار می‌دادند. باری، حمایت‌های مادی و معنوی درباریان از شعر و همچنین ارتباط نزدیک شاعران با حاکمان و رفت و آمدشان به دربار آنان، باعث شکل‌گیری نوع خاصی از ادبیات به نام ادبیات درباری گردید، گونه‌ای از شعر که بنابر ذائقه مخاطب، تحت تأثیر مسائل درباری و نوع زندگی درباریان قرار داشته است. در واقع محیط دربار، بنابر جذابیت‌های ویژه‌ای که برای شاعران و ادبا داشته است؛ مانند به دست آوردن صله، حفظ آثار و ماندگاری آنها، شهرت و کسب مقام در دربار و غیره، آن‌ها را وامی داشته است تا برای نیل به این اهداف و جلب نظر مخاطب درباری، هرچه بیشتر از عناصر گفتمان درباری بهره بگیرند و به خلق تصاویر و توصیفاتی روی بیاورند که بیشتر رنگ‌وبوی اشرافی و درباری دارد.

وابستگی بسیار شعر فارسی در دوره‌های اولیه خود به دربار، منجر شد تا نگرش‌ها، ذهنیت‌ها و همچنین سنت‌های خاصی وارد شعر فارسی شود. از جمله ذهنیت‌های خاصی که ایجاد شد، این باور بود که برای ارزشمند جلوه دادن و پذیرفتنی کردن کلام، باید آن را با گفتمان درباری و اشرافی و عناصر و لوازم مرتبط با آن درآمیخت. نگرشی که سبب می‌شود تا برخی از شاعران در تصویرسازی‌ها و استعاره‌پردازی‌های خود، به صورت خودآگاه و ناخودآگاه، تحت تأثیر گفتمان درباری باشند و حتی از این طریق، بسیاری از باورها و اعتقادات خود را در قالب گفتمان درباری طرح کنند؛ در حقیقت، در ضمیر شاعران چنین مترسّم شده بوده است که زندگی مردم عادی، ارزش چندانی ندارد و عناصر و اجزای متعلق به آن پایدار نیست؛ زیرا پیش پا افتاده و غیرقابل تأمل است؛ اما عناصری که از محیط زندگی اشرافی و درباری برمی‌خیزد، پایداری و بقاء همیشگی دارد و به علت عدم دسترسی توده مردم، نوعی جنبه اساطیری و افسانه‌ای به شعر می‌دهد (شفیعی کدکنی، ۱۳۸۶: ۲۸۹) مسئله‌ای که می‌توان شواهد آن را در تصاویر به کار رفته از برخی از شاعران، مانند نظامی نیز یافت. او از جمله شاعرانی است که اگرچه ارتباط چندانی با دربار شاهان نداشت؛ اما نگرش‌ها و ذهنیت‌هایی که بخشی از آن‌ها میراث شاعران پیش از او بود، موجبات این را فراهم آورد تا او نیز خواه ناخواه همانند شاعران دوره‌های قبل، تحت تأثیر گفتمان درباری و عناصر مرتبط با آن؛ مانند امور رزمی، آلات و اماکن درباری و شکار قرار بگیرد؛ به گونه‌ای که عناصر درباری، در شعر او بسامد قابل توجهی پیدا می‌کند.

در واقع، نظامی در قرن ششم هجری، بنابر موقعیت خاص و ویژه گنج و جنگ‌ها و نبردهای پی در پی در آن و همچنین باور به ایدئولوژی سیاسی کلام اشعری و ارتباطاتی که با ساختارهای سیاسی و نهاد قدرت و دربار داشته است، به صورت خودآگاه و ناخودآگاه، سروده‌هایش رنگ و بوی سلطنتی و درباری به خود گرفته است؛ به گونه‌ای که در پرداخت بسیاری از مسائل از گفتمان سلطنتی و درباری بهره گرفته است که این عامل به نوعی باعث انسجام متنی خمسه شده است و استعاره‌های درباری به یکی از شاخصه‌های سبکی برجسته و قابل توجه در سطح بلاغی این اثر، تبدیل شده‌اند و بررسی و تحلیل آنها می‌تواند، دریچه‌ای برای شناخت و درک نظام اندیشگانی نظامی محسوب گردد. با توجه به همین موضوع و اهمیت نقش استعاره‌های درباری در خمسه، این پژوهش تلاش دارد با مبنا قرار دادن نظریه استعاره‌شناختی، عواملی را مورد تحلیل و بررسی قرار دهد که منجر شده است تا اندیشه و ذهن نظامی، به سمت و سوی استعاره‌های درباری پیش برود و او را وادارد که برای بازنمود طیف گسترده‌ای از مفاهیم و باورهای خود، از چنین استعاره‌هایی استفاده کند. گفتنی است در این پژوهش، علاوه بر معرفی سه عامل مهم شکل‌گیری استعاره‌های درباری، برخی از مهم‌ترین استعاره‌هایی که تحت تأثیر این عوامل در خمسه نظامی شکل گرفته‌اند واکاوی و تحلیل می‌شود.

۱- پیشینه پژوهش

در مورد استعاره‌های درباری در خمسه نظامی و همچنین عوامل و دلایل شکل‌گیری آن، تاکنون تحقیقات چندانی صورت نگرفته است. در واقع بررسی سابقه پژوهش در حوزه استعاره در آثار نظامی، نشان‌دهنده این است که بیشتر این تحقیقات، با دیدگاه کلاسیک و سنتی به بررسی و تحلیل صورخیال و استعاره در خمسه پرداخته‌اند و تحقیقی که با رویکرد شناختی و مفهومی به بررسی سروده‌های نظامی در خمسه پرداخته باشد و عوامل شکل‌گیری آنها را مورد تحلیل قرار دهد، در ادبیات فارسی پیشینه زیادی ندارد. مهم‌ترین و اصلی‌ترین پژوهشی که می‌توان در این زمینه به آن اشاره کرد، مقاله «تحلیل و بررسی تأثیر اندیشه‌های ایران باستان بر شکل‌گیری استعاره‌های درباری در خمسه نظامی از منظر شناختی» (۱۳۹۷) از اردشیر سنچولی جدید و مریم صالحی نیا است که در آن اندیشه‌های ایران باستان از خاستگاه‌های مهم و اصلی نظام فکری و اندیشه‌ای نظامی دانسته شده و بر نقش این اندیشه‌ها بر شکل‌گیری استعاره درباری تأکید گردیده است. نویسندگان این مقاله، بر این اعتقاد هستند که اندیشه‌هایی همچون اندیشه ایرانشهری و برخی از مؤلفه‌های آن مانند اعتقاد به شاه آرمانی و آرمانشهر و همچنین باورهای مربوط به فره ایزدی و آیین میترائیسم، در شکل‌گیری

برخی از مهم‌ترین استعاره‌های درباری نظامی، نقش بسزایی داشته‌اند (همان: ۱۳۷)؛ موضوعی که نگارنده را بر آن داشت تا در کنار نقش اندیشه‌های ایران باستان بر شکل‌گیری استعاره‌های درباری، عوامل دیگری همچون عامل جغرافیایی و محیطی، اعتقادی و دینی و تجربی و زیستی را نیز در شکل‌گیری این استعاره‌ها مورد بررسی قرار دهد و نقش آنها را نیز در این زمینه، مورد بررسی و واکاوی قرار دهد.

۲- مبنای نظری پژوهش

نخستین کسی که بحث استعاره را در آثار خود به صورت جدی مطرح کرد، ارسطو بود. او استعاره را نوعی آرایه ادبی می‌داند که تنها به زبان شعر تعلّق دارد و صرفاً جنبه زیبایی‌شناسانه آن مطرح است (هاوکس، ۱۳۸۰: ۱۹-۱۸). بعدها با پیشرفت‌های نظری در قرن بیستم میلادی، مطالعات گوناگونی در مورد ارتباط ذهن و زبان آدمی انجام شد و این رابطه از منظرهای بسیاری مورد کنکاش و بررسی قرار گرفت. یکی از این رویکردها، زبان‌شناسی شناختی بود که رویکردی به شمار می‌آید که به زبان به عنوان وسیله‌ای برای سامان‌دهی، پردازش و انتقال اطلاعات تأکید می‌کند. براساس این رویکرد، زبان، نظامی از مقوله‌ها در نظر گرفته می‌شود و ساختار صوری زبان فقط به عنوان پدیده‌ای مستقل، بررسی نمی‌شود؛ بلکه به عنوان نمودی از نظام مفهومی کلی، اصول مقوله‌بندی، سازوکارهای پردازش و تأثیرهای تجربی و محیطی مورد مطالعه قرار می‌گیرد و مبحث استعاره از مهم‌ترین مقوله‌های آن محسوب می‌شود. (Geeraerts, 1995: 115) با انتشار کتاب *Metaphors we live by* (استعاره‌هایی که برطبق آنها زندگی می‌کنیم) توسط لیکاف و جانسون در سال ۱۹۸۰ میلادی، نظریه‌ای جدید در حوزه زبان‌شناسی شناختی مطرح گردید که تأثیر بسیار شگرفی در این حوزه ایجاد کرد و پس از چندی به مسئله اصلی زبان‌شناسی شناختی تبدیل گشت.

لیکاف و جانسون، با به چالش کشیدن دیدگاه بلاغت کلاسیک و همچنین نظرگاه‌های دیگر درباره استعاره، چنین بیان داشتند که استعاره، صرفاً خصیصه‌ای مخصوص به زبان یا ابزار تخیل شاعرانه یا عنصری بلاغی صرف نیست؛ بلکه سرتاسر زندگی ما از فکر و اندیشه گرفته تا اعمال و رفتار را دربر می‌گیرد و اساساً آن نظام مفهومی که ما براساس آن فکر یا عمل می‌کنیم، ماهیت و ساختاری کاملاً استعاری دارد و به‌طور کل از استعاره ساخته شده است. (Lakoff and Johnson, 2003: 3) آنها این نوع استعاره را که ادراک و شناخت مفهوم یک قلمرو از طریق قلمرو مفهوم دیگر است، «استعاره مفهومی» نامیدند.

لیکاف و جانسون همچنین در کتاب خود، دست به تقسیم‌بندی استعاره‌های مفهومی نیز زدند و در همان ابتدا، انواع استعاره‌ها را با توجه به ماهیت خاص آنها، به سه نوع ساختاری، جهتی و هستی‌شناختی تقسیم‌بندی کردند.^۱ سپس لیکاف و ترنر، در سال ۱۹۸۹ دسته دیگری را تحت عنوان استعاره‌های تصویری (Image Metaphore)، به این طبقه‌بندی افزودند که برخلاف استعاره‌های دیگر، حاصل شناخت یا فراافکنی و تعمیم استنباطی امر عینی بر قلمرویی انتزاعی و ذهنی نیست؛ بلکه نتیجه فراافکنی یک تصویر عینی بر تصویر عینی دیگر است. بعدها کووچش ضمن تأیید نظر لیکاف و ترنر در مورد استعاره‌های تصویری (Image Metaphore)، ادبیات را عرصه‌ای دانست که بسیاری از استعاره‌های مفهومی آن، شکل طرح‌واره‌ای ندارد و براساس تصویر ساخته شده است؛ او همچنین مقوله کلان استعاره‌ها (Megametaphors) را نیز به عنوان پنجمین طبقه استعاره‌های مفهومی معرفی می‌کند (ر. ک: Kövecses, 2002).

بنابراین نظریه استعاره شناختی، رویکردی در تفکر درباره ادبیات به شمار می‌آید که می‌تواند بینش‌ها و دیدگاه‌های جدیدی را برای تحلیل و تفسیر ادبی ایجاد کرده، بستر مناسبی را برای مطالعات و پژوهش‌های ادبی فراهم کند. در واقع، زمانی می‌شود به نکات ممتاز و برجسته یک اثر ادبی دست یافت که درک درستی از متن و اندیشه‌های حاکم بر آن، در دست باشد؛ نظریه استعاره‌ی شناختی با توجه به اینکه از رشته‌هایی همچون زبانشناسی و روانشناسی سرچشمه می‌گیرد، ابزار مناسب را برای فهم اثر ادبی فراهم می‌کند و به محققان این امکان را می‌دهد تا به ذخیره شناختی شاعران؛ یعنی مجموعه نظام‌یافته‌ای از آگاهی‌ها، اطلاعات، باورها، ارزش‌ها، سنت‌ها، عادات و به طور کلی عناصر متعلق به یک فرهنگ که در ذهن شخص انباشته شده و به ملکه روحی او تبدیل شده و جهان‌نگری شخص را شکل داده است، دست یابند. (فتوحی، ۱۳۸۹: ۷۶)

۳- عوامل شکل‌گیری استعاره‌های درباری در خمسه

در این بخش به بررسی مهم‌ترین عوامل شکل یافتن استعاره‌های درباری در خمسه می‌پردازیم، عواملی که هریک از آنها منجر شده است تا اندیشه و ذهن نظامی به سمت و سوی استعاره‌های

۱. باید به این نکته توجه داشت که لیکاف و جانسون در ویرایشی که از کتاب خود در سال ۲۰۰۳ انجام دادند، تقسیم‌بندی اولیه استعاره‌ی مفهومی به این سه دسته را تصحیح و خام دانستند و بر این نکته اذعان کردند که هر سه نوع استعاره مذکور، به نوعی با یکدیگر هم‌پوشانی دارند و همه استعاره‌ها را می‌توان از جهاتی هم ساختاری، هم جهتی و هم هستی‌شناختی در نظر گرفت. (2003: 264)

درباری پیش برود و او را وادارد که برای بازنمود طیف گسترده‌ای از مفاهیم و باورهای خود، از چنین استعاره‌هایی استفاده کند و از آن‌ها به مثابه دریچه‌ای برای انتقال نظام اندیشگانی خویش بهره ببرد.

۳-۱- عوامل جغرافیایی و محیطی

گنجه، زادگاه نظامی، امروزه یکی از شهرهای بزرگ جمهوری آذربایجان است. این شهر بنابر آنچه که بسیاری از جغرافی‌دانان و مورخان در سده‌های گذشته گفته‌اند، بخشی از ایالت اران محسوب می‌شده است؛ چنانکه یاقوت حموی در کتاب خویش درباره منطقه اران چنین می‌گوید: «ارآن نام عجمی کشوری پهناور دارای شهرهای بسیار چون «جنزه» است که توده مردمش «گنجه» خوانند و بردعه، شمکور، بیلقان، میان آذربایجان و اران رودخانه‌ایست به نام الرس هر چه در سوی باختر و شمال آنست از اران و هر چه در خاور آن است از آذربایجان است.» (۱۳۸۰: ۱۷۱) همچنین صاحب کتاب احسن التّقسیم، گنجه را جزو مناطق بردعه برمی‌شمارد و شهرهای زیادی را نظیر تفلیس، قلعه، خان، شمکور، بردیج، شماخیه، شروان، باکو، شابران و غیره را همراه با گنجه تحت نام منطقه بردعه معرفی می‌کند. (مقدسی، ۱۳۶۱: ۷۳)

ویژگی اصلی‌ای که شهر گنجه بدان شهرت داشت، جنگی بودن این شهر است. در واقع، گنجه از دیرباز به علت هم مرز بودن با بلاد روس و مناطق گرجستان و ارمنستان که عمدتاً سرزمین‌هایی مسیحی نشین بودند، به مثابه ثغر و مرز جهان اسلام با مناطق کفار به حساب می‌آمد. ناحیه‌ای که به همراه دیگر مناطق اران، مدخلی مهم برای ورود به روم و مبارزه و جهاد و البته تجارت با امپراطوری بیزانس محسوب می‌شد. (اصطخری، بی تا: ۱۱۱) مرزی بودن این منطقه، خواه ناخواه، برخوردها و جنگ‌های مداومی را بین مسلمان و مسیحیان این ناحیه پدید می‌آورد. مسلمانان از یکسو به بهانه گسترش اسلام به غزوات و جنگ‌های زیادی در این مناطق دست می‌زدند و مسیحیان نیز که شامل روس‌ها، گرجی‌ها و ارمنی‌ها بودند، از سوی دیگر، بر اثر تعصبات دینی و همچنین تحریک و تحریض توسط حکومت بیزانس یا روم شرقی، سال‌ها مناطق مختلف اران همچون گنجه، شمکور، بیلقان و بردع را مورد تهدید و حمله مداوم خویش قرار می‌دادند و به غارت و تجاوز علیه این شهرها اقدام می‌کردند. (زرین کوب، ۱۳۷۹: ۷)

حملات مداوم و پی در پی مسیحیان و شوق جنگ و جهاد در مسلمان، باعث شد تا گنجه به مرور زمان، به محلی برای رفت و آمد بسیار غازیان و جنگجویان تبدیل شود، محلی که گاه و بی

گاه، شاهد حضور حجم زیادی از جنگاوران سایر بلاد در خود بود. حکایت حضور امیر زیاری، عنصرالمعالی کیکاووس بن اسکندر در این ناحیه، برای ادای فریضه جهاد، از جمله نمونه‌هایی است که نشان‌دهنده توجه بسیار زیاد غازیان و جنگاوران به این منطقه است. (ر. ک. به عنصرالمعالی کیکاووس، ۱۳۸۴: ۴۷) جنگی‌بودن این منطقه، باعث گردید تا سلاح‌داری و جنگاوری به یکی از مهارت‌های اصلی ساکنان این شهر تبدیل گردد؛ آنگونه که قزوینی در توصیف مردم این شهر، چنین می‌نویسد: «شهری است [متین و قدیمی] از ولایت ارّان. اهل آنجا، سنی مذهبند و [اهل تقوی و خیر و دیانت] و چون در حدود ولایت گرجستان نشسته‌اند همه اهل آن بلد، لشکری و صاحب اسب و اسلحه می‌باشند.» (قزوینی، ۱۳۷۳: ۶۰۰)

همزمان با دوره ضعف و فتور در حکومت سلجوقیان و وابستگان آن‌ها یعنی اتابکان، حملات و تهاجمات مسیحیان به گنجه، شدّت و گسترش بیشتری پیدا می‌کند و مردم بیش از پیش درگیر امور نظامی و جنگی می‌شوند.

زندگی در چنین محیطی بی شک در ذهن و تفکر نظامی تأثیری به‌سزا بر جای گذاشته است و عاملی مهم، برای شکل‌گیری بسیاری از استعاره‌های مربوط به جنگ و جنگاوری در ذهن نظامی بوده است. در واقع، این نوع استعاره‌ها که غالباً با مهارت بسیاری نیز شکل یافته‌اند و در آن از عنصر سلاح و مبحث جنگاوری، در قالب انواع و اشکال گوناگونی از تصاویر و با بسامد بالا، بهره گرفته شده است، به نوعی نتیجه زندگی در چنین محیطی است؛ محیطی که به علت جنگی محسوب شدن، افراد آن ناچار به یادگیری فنون رزمی بودند و آشنایی با این نوع فنون، یکی از الزامات مهم زندگی در چنین فضایی به حساب می‌آمد. توصیفات دقیق و تصویرسازی شاعر از صحنه‌های رزم و جنگ، گواه مهارت فوق‌العاده و آشنایی بسیار او با جنگاوری و آیین و فنون نبرد است که نمود آن را می‌توان در جاندارانگاری یا انسان‌انگاری سلاح‌های جنگی مشاهده کرد:

۳-۱-۱- سلاح جاندار است

یکی از کلان‌استعاره‌هایی است که در آثار نظامی به ویژه در شرف‌نامه به وفور دیده می‌شود و بیانگر آشنایی دقیق نظامی با سلاح‌های جنگی و مهارت در کاربرد آنان است، وجود استعاره سلاح جاندار است؛ استعاره‌ای که این مجال را به نظامی داده است تا با کاربرد آن و توصیف و وصف سلاح‌هایی همچون شمشیر، تیر، نیزه، کمان و کوس در قالب هیئت یک موجود جاندار، مهارت و هنر خود را در ترسیم صحنه‌های جنگی به خوبی نشان دهد؛ امری که باعث انگیزختگی و هیجان بیشتر در خواننده

می‌گردد و تأثیر به سزایی بر ذهن و اندیشه او باقی می‌گذارد و با حیات و حرکت هر چه بیشتر متن همراه است. ابیات زیر نمونه‌هایی از کاربرد این کلان استعاره در خمسه نظامی است:

وايشان	بهم	آمدند	چون	کوه	برداشته	نعره‌ها	به	انبوه
بر	نوفلیان،	بغل		گشادند	شمشیر	به	شیر	درنهادند
دریای	مصاف،	گشت		جوشان	گشتند	مبارزان		خروشان
شمشیر	ز	خون	خام	بر	می‌کرد	به	جرعه	خاک را مست
سرپنجه		نیزه		دلیران	پنجه	شکن	شتاب	شیران
مرغان		خدنگ		تیزرفتار	بر	خوردن	خون،	گشاده

(لیلی و معجون، ۱۳۸۹: ۱۳۰)

وز بسی	تن	که	تیغ	پی	می‌کرد
نیزه	کرده	زبان،	به	تیغ	گرو
تیر،	مار	جهنده	در	پیکار	
شاه	بهرام	در	میان	مصاف	

(هفت‌پیکر، ۱۳۸۹: ۱۸۳)

پر تیر	و	منقار	پیکان	تیز
سنان،	چشم	در	راه	این دشمنی‌ست

(شرف‌نامه، ۱۳۸۶: ۴۶-۴۵/۳۲۲)

ز فریاد	شیپور	و	تشیع	کوس
---------	-------	---	------	-----

(همان، ۲۰۳/۳۸۰)

نهنگ	خدنگ	از	کمین	کمان
------	------	----	------	------

(همان، ۱۹۴/۴۴)

بارزترین امری که در این ابیات ملاحظه می‌شود، پویایی و تحرک شعری و عدم ایستایی و توقف است و این خود یکی از دلایلی است که نشان می‌دهد این نوع تصاویر، برخاسته از تجارب شخصی شاعر است؛ زیرا که شاعری که صورخیال و تصاویر خود را از جنبه‌های مختلف حیات و احوالات مختلف طبیعت وام می‌گیرد، با آنکه از رهگذر شعر دیگران یا کلمات، با طبیعت و زندگی تماس برقرار می‌کند، وضع یکسانی ندارد، به این خاطر که تجربه شعری حاصل از تماس مستقیم با ادراک

طبیعت، ناگزیر، تحرک و پویایی و پیوند بیشتری با زندگی و حیات دارد. (شفیعی کدکنی، ۱۳۸۶: ۲۵۲-۲۵۳)

۳-۱-۲- آسمان حصار است

نظامی در کنار استعاره‌های مربوط به جاندارانگاری سلاح‌های جنگی، استعاره‌های بسیاری را نیز از طریق اماکنی همچون حصار و قلعه و نظایر آن می‌آفریند؛ موضوعی که تأثیر زندگی در منطقه جنگی گنجه را به صورت روشن‌تری، نمایان می‌سازد؛ زیرا که یکی از الزامات این چنین مناطقی، وجود استحکاماتی همچون حصارها، قلعه‌ها و باروهای فراوان بوده است، مسئله‌ای که برخی از گزارشات تاریخی نیز، آن را تأیید می‌کند (همان: ۶۰۱). برای نمونه، می‌توان شواهد تأثیر این گونه مکان‌ها را بر استعاره‌سازی نظامی در کاربرد استعاره آسمان حصار است، ملاحظه نمود:

دست برین قلعه‌ی قلعی برآر	پای برین ابلق ختلی درآر
تا فلک از منبر نه خرگهی	بر تو کند خطبه شاهنشهی

(مخزن الاسرار، ۱۳۸۶: ۴۸-۴۷/۲۴۶)

این هفت حصار برکشیده	بر هزل نباشد آفریده
وین هفت رواق تیز گرده	آخر به گراف نیست کرده

(لیلی و مجنون، ۶-۵/۳۷)

ز آن گوهر و نافه چرخ شش طاق	پر زیور و عطر کرده آفاق
کرده فلک از فلک سواری	رویین دژ قطب را حصاری

(لیلی و مجنون، ۷-۶/۱۹۳)

حصارست این بارگاه بلند	درو گشته اندیشه‌ها شهر بند
چو اندیشه زین پرده درنگدرد	پس پرده راز، کی ره برد؟

(اقبال نامه، ۱۳۸۹: ۶۲-۶۱/۱۰۸)

البته باید به این نکته نیز اشاره نمود که نظامی در توصیف برخی از مفاهیم همچون وسواس، احسان، پرهیز و قناعت نیز از حصار و قلعه و دژ استفاده کرده است که این خود گواهی دیگر بر تأثیر زندگی در مناطق جنگی بر فرآیند استعاره‌سازی در ذهن و تفکر نظامی گنجوی است:

افطاعده درآجه سپاه موران
قلعه‌های و سواس
اورنگ‌نشین پست گوران
دارنده پاس دیر بی‌پاس
(لیلی و مجنون، ۸-۷/۸۳)

مقصودم از این حکایت آنست
مجنون که بدان ددان، خورش داد
کاحسان و دهش، حصار جانست
کرد از پی خود، حصاری آباد
(همان، ۴۴-۴۳/۱۹۲)

پرهیز، نه دفع یک گزندست
در راحت ازو، ثبات یابند
در راحت و رنج، سودمندست
وز رنج، بدو نجات یابند
بر گنج دژی هزار باروست
در رنج، گلی هزار داروست
(همان، ۴۰-۳۸/۲۵۳)

چون من از قلعه قناعت خویش
در ادا کردن زر جایز
شاه را گنج درکشیدم پیش
وام‌دار مَنست روین دز
(هفت پیکر، ۴۸-۴۷/۳۷۰)

افزون بر مواردی که ذکر شد، بخش زیادی از توصیفات مربوط به جنگاوران در شرف‌نامه نیز در ارتباط با توصیف لشکریان روسی است که در مواجهه با اسکندر قرار گرفته‌اند. بررسی استعاره‌ها و توصیفات نظامی در مورد روس‌ها، نشان می‌دهد که این توصیفات، نسبت به اوصاف دیگر لشکریانی که اسکندر با آن‌ها مواجه می‌شود، هم بیشتر است و هم جنبه منفی آنها، بارزتر است که این امر، نشان‌دهنده متأثر بودن نظامی از فضای گنجه است؛ چرا که روس‌ها، در فاصله اواسط سده سوم و همچنین نیمه دوم سده ششم هجری، حدود پنج مرتبه، با کشتی به سواحل جنوبی و غربی دریای خزر حمله کردند و در جریان تهاجمات خود به غارت و کشتار و اسارت مردمان دست گشودند و وحشت و هراس بسیاری، در دل‌های ساکنان کرانه‌های این دریا پدید آوردند. در جریان حمله چهارم که به تحقیق کسروی، در اواخر سال ۳۳۳ و اوایل سال ۳۳۴ هجری صورت گرفته است، شهر آباد و بزرگ بردعه، گرفتار چنان فاجعه‌ای شد که بعد از آن دیگر، هرگز روی آبادی به خود ندید و کمر راست نکرد و واقعه‌ای که نظامی در شرف‌نامه به نقل آن پرداخته است، قطعاً ارتباط تنگاتنگی با موضوع چهارمین حمله روس‌ها به اران دارد. مسکن نظامی، نزدیک بردع، یعنی گنجه بوده است و او اخبار این کشتارهای نفرت‌آور را که دو قرن قبل از تولدش روی داده، شنیده است و

ویرانی‌هایی که از حمله روس‌ها بر جای مانده، خاطرش را آزرده و ملول کرده بوده است. (رئیس‌نیا، ۱۳۷۹: ۸۸۰)

براساس منابع تاریخی، پنجمین حمله‌ی روس‌ها، در نیمه‌ی قرن ششم هجری و در شهر تاریخی شروان رخ داده است، مصادف با سلطنت شروانشاه، ابواسحاق ابراهیم اخستان که دو قصیده‌ی خاقانی که در مدح شروانشاه اخستان و تهنیت فتح روس است، از جمله اسناد این واقعه است. خاقانی در شرح این حادثه چنین بیان کرده است:

صاحب غرضند روس و خزران	منکر شده صاحب افسران را
تیغ تو مزوری عجب ساخت	بیماری آن مزوران را
فتح تو بجنگ لشکر روس	تاریخ شد آسمان قران را
رایات تو روس را علی روس	صرصر شده ساق ضیمان را

(خاقانی، ۱۳۸۸: ۳۱)

برطبق آنچه که کتب تاریخی بر آن تأکید دارند، حملات و تجاوزات روس‌ها که عمدتاً از طریق دریا رخ می‌داد، همراه با اقدامات وحشیانه و ایجاد ناامنی‌های بسیاری بوده است که حاصل آن، قتل و غارت جان و اموال و به بردگی گرفتن مردمان نواحی مختلف، از جمله ساکنان اران، آذربایجان و طبرستان بوده است. آنان، حتی به اسراء نیز رحم نکرده، تعداد بسیاری از آنها را به قتل می‌رساندند و از ارتکاب هیچ جنایتی چشم‌پوشی نمی‌کردند.^۱

بدون شک حملات روس‌ها به اران، بر ذهن ملول و آزرده‌ی نظامی و به نوع توصیفاتی که از آنها ارائه می‌دهد، تأثیر گذاشته است و می‌توان مدعی شد که حجم زیاد تصویرسازی منفی از روس‌ها، در منظومه‌ی شرف‌نامه، حاصل کینه و نفرتی است که نظامی از روس‌ها داشته است.

برای واضح شدن این مطلب، تصاویر مربوط به روس‌ها را می‌توان با تصاویر لشکریان ایرانی دارا مقایسه کرد. نظامی، در توصیفات خود برای لشکر ایران در جنگ با اسکندر از تصاویری همچون کوه (شرف‌نامه: ۱۹۴/۳۵)، موج دریا (همان: ۱۶۹/۱۱۰)، گوسفند (همان: ۱۷۱/۲۰)، خروس (همان: ۱۸۰/۱۱۶)، گوزن (همان: ۱۵۹/۸۹) و زنبور گیلی (همان: ۱۹۶/۷۵) استفاده می‌کند، تصاویری که

۱. برای اطلاعات بیشتر در این زمینه ر. ک به تاریخ طبرستان از بهالدین محمدبن اسفندیار، ۱۳۲۰/جلد ۱ و الکامل فی التاریخ ابن اثیر، ۱۹۸۲م/

جنبه مثبت آنها محسوس‌تر است، در حالی که برای توصیف لشکریان روس‌ها از تصاویری همچون اژدها (همان: ۲۱۰-۲۱۱/۳۸۱)، گرگ (همان: ۶۰/۳۵۶)، نهنگ (همان: ۶۳/۲۶۵)، عفریت (همان: ۲۸۵/۳۸۴)، دیو (همان: ۳۷۱/۳۸۹) و ابر ظلمات‌رنگ (همان: ۵۱۵/۳۹۶) استفاده می‌کند؛ تصاویری که علاوه بر اینکه جنبه درنده‌خویی سپاهیان روس را می‌رساند، باز نمود دید منفی و تنفر نظامی از روس‌ها نیز هست.

۳-۲- عوامل اعتقادی و دینی

یکی از خاستگاه‌های اصلی تفکر و اندیشه‌ی نظامی، باورها و اعتقادات دینی و مذهبی اوست. بر طبق آنچه که از تذکره‌ها مشخص می‌شود، نظامی دارای شخصیتی دین‌مدار و معتقد به ضوابط و اصول شرعی بوده است؛ شخصیتی که با قرآن، سنت و حدیث آشنا بوده و در زندگانی خویش، سعی در التزام به آداب و آیین اسلامی داشته است. در احوالات او آمده است که در بیشتر عمر خود، به قناعت و تقوا و عزلت مشغول بوده و از غلبه‌ی حرص و هوا، ملازمت ارباب دنیا نکرده است (جامی، ۱۳۸۶: ۶۰۶)، عالمی که در خلوت‌کده خویش، سر به مجاهده و ریاضت و توکل داشته و در این راه به چنان مقامی نائل شده که کاشف حقایق صوری و معنوی گردیده است. (گوپاموی، ۱۳۸۷: ج ۱/۷۲۲) برخی او را علاوه بر داشتن مراتب انسانی و فضایل روحانی، عارف نیز می‌دانستند و در طریقه سیر و سلوک، به اخی محمد زنجانی منتسب می‌کردند. (هدایت، ۱۳۸۲: ج ۳/۲۲۰۶)

آثار نظامی نیز نشان دهنده عمق اعتقادات دینی و مذهبی اوست؛ آنگونه که برخی از این اعتقادات، در بعضی منظومه‌ها؛ مانند مخزن‌الاسرار، به صورت داستان و تمثیل نمود داشته و در بعضی دیگر همچون خسرو و شیرین، هفت‌پیکر و شرف‌نامه، موجب عفت بیان در کلام نظامی شده است و باعث شده است تا او بسیاری از صحنه‌های اروتیک را با زبانی کاملاً استعاری و پوشیده بیان بنماید. افزون بر این، وجود ابیاتی که اشاراتی مستقیم به قرآن و روایات و احادیث اسلامی دارد نیز بخشی از تأثیرات عوامل اعتقادی و دینی بر ذهن نظامی محسوب می‌شود که موجب افزایش غنای شعری خمسه گردیده است.

او در آغاز هر یک از منظومه‌های خویش، اندیشه‌های توحیدی خود را در قالب مناجات و خطاب‌هایی که دارد بیان می‌کند و از طریق کاربرد استعاره‌ها و تصاویر بدیعی که برای بیان این اندیشه‌ها ارائه می‌دهد، به آنها رنگ و جلوه‌ای خاص می‌بخشد. او پس از بیان اندیشه‌های توحیدی خود در آغاز هر یک از منظومه‌ها، به نعت پیامبر نیز می‌پردازد؛ نعت‌هایی که نشان دهنده‌ی اعتقاد

قلبی بسیار شاعر به اسلام و پیامبر آن است و آکنده از شور و هیجانات دینی و مذهبی است؛ این مطلب را می‌توان در تصاویری که نظامی از واقعه‌ی معراج ارائه می‌دهد، به خوبی مشاهده کرد. هرچند پرداختن به موضوع معراج در آثار قبل از نظامی همچون حدیقه و معراج نامه ابوعلی سینا سابقه دارد، اما به قول هانری دوفوشه کور، محقق فرانسوی، روایت‌های پنج گانه نظامی از معراج، خصوصاً روایت معراج در هفت پیکر، از حیث بیان، بسیار پر قدرت و در میان همه متون ادبی درباره معراج، شاهکار محسوب می‌شود. (۱۳۷۰: ۱۰-۱۱)

در مجموع، باورها و اعتقادات نظامی، ذهن و تفکر او را به گونه‌ای شکل داده است که توانسته زنجیره‌ای از استعاره‌ها را در شعر نظامی به وجود بیاورد که در این مجال به برخی از آنها می‌پردازیم:

۳-۲-۱- خدا شاه است

حجم وسیعی از استعاره‌های مفهومی در خمسة نظامی، به استعاره خدا شاه است مرتبط می‌شود؛ استعاره‌ای که به خصوص در قسمت‌های مربوط به نعت، دارای بسامد بسیار بالایی است. برخی منشأ این استعاره را نسبت عبد و معبودی دانسته‌اند؛ رابطه‌ای که حاصل تبیین و بیان نوع رابطه انسان با خدا و ملموس‌سازی آن از طریق تجارب محسوس بشری است. در واقع، بررسی میراث ادیان الهی نشان می‌دهد که این دست استعاره‌های انسان‌گونه از رابطه انسان با خدا، به مثابه یکی از اصلی‌ترین و بنیادی‌ترین طرحواره‌ها و شاخص‌های گفتمان ادیان الهی به شمار می‌رود که قرآن کریم نیز سرشار از این گونه استعاره‌هاست. (Brummer, 1993: 19)

در قرآن کریم، خداوند در شش مورد، به مثابه‌ی ملک و شاه خوانده شده است و این خود یکی از عوامل مهم شکل‌دهنده این استعاره در تفکر نظامی است. از جمله آیه‌هایی که لفظ ملک برای خداوند ذکر گردیده است، آیه ۱۱۶ سوره مؤمنون است که در آن خداوند به مثابه شاهی معرفی شده است که جز او خدایی نیست و پروردگار عرش کریم است «فَتَعَالَى اللَّهُ الْمَلِكُ الْحَقُّ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ، هُوَ رَبُّ الْعَرْشِ الْكَرِيمِ». در آیات دیگر قرآن نیز عباراتی مانند مُلک، کرسی و عرش، به صراحت بر تصویر پادشاهی تأکید می‌کنند و مؤید معنای سلطنت و حکومت هستند؛ تصویری که در آن، نقش سلطه و حاکمیت خداوند بر ابعاد مختلف زندگی بشر، بارز می‌گردد و رابطه انسان با معبودش را در فضایی درباری توأم با جبر، نابرابری، تسلیم و اطاعت پذیری ترسیم می‌کند. همچنین، بنابر اظهارنظر برخی از محققین، شکل حکومت در ادوار مختلف که اغلب به صورت استبدادی و مطلقه بوده، مدل

تجربی و عینی مناسبی برای ایجاد این دست استعاره‌ها به شمار می‌رفته که در شکل‌گیری این استعاره و بیان اقتدار مطلق خداوند بی‌تأثیر نبوده است. (هاشمی و قوام، ۱۳۹۲: ۸۴)

از وجوه مهم نظام فکری نظامی که ما را در تبیین استعاره‌ی خدا شاه است و خرده‌استعاره‌های آن یاری می‌کند، بحث از اشعری بودن نظامی است. طرح مباحثی همچون توحید، صفات خدا، خلافت و دعوت به شریعت در خمسه، تمایل وی را به تفکر اشعری، به خوبی نشان می‌دهد؛ اگرچه خردگرایی آشکار نظامی و توجهات خاص او به مسائل عقلی، به ویژه در مخزن الاسرار و اسکندرنامه او را به معتزله و شیعه نزدیک می‌کند؛ اما اوضاع و احوال حاکم بر عصر نظامی که عصر تعصب و غلبه متعصبان و شدت اختلافات دینی است، حدس اشعری بودن نظامی را قوت می‌بخشد، زیرا مهم‌ترین مکتب کلامی این عصر، اشعری و مهم‌ترین مذهب فقهی این دوره، نخست حنبلی و دیگر شافعی بوده است و بنا به شواهد تاریخی، مکتب اعتزال و شیعه در ناحیه اران، رونقی نداشته است. (خاتمی، ۱۳۸۸: ۵-۴) پس با توجه به قراین، نظامی یک فرد اشعری بوده است.

از اصول اندیشگانی مکتب اشعری که به اندیشه‌های توحیدی ابوالحسن مرتبط است، نظریه کسب است که از جمله اعتقادات اساسی و مهم اشاعره به حساب می‌آید. براساس این نظریه، فعل آدمیان در عین آنکه به خود آن‌ها نسبت داده می‌شود و اختیار و تکلیف ایشان را موجه می‌سازد، آفریده خداست. او آدمی را مکتسب عمل خویش به شمار می‌آورد؛ یعنی کسی که عمل را از آن خویش می‌سازد. کسب با توجه به تعریف اشعری کاری است که به واسطه قدرتی حادث، صورت یابد (اشعری، ۱۹۵۳: ۴۲ و ابن فورک، ۱۹۸۷: ۹۲)؛ البته اشعری، به اصل اختیار باور داشت و آن را به معنی اراده می‌دانست؛ اما اصل شمول اراده الهی نزد او، حکم می‌کرد که خود اراده و قدرت انسان نیز به اراده و خلق الهی وابسته باشد و بنابر گفته ابن فورک، در واقع خدا بخشی از اختیار و قدرت خویش را به انسان ببخشد. (همان: ۷۶)

این نظریه و تفکر اشعری، در طی قرن‌ها به مثابه یک ایدئولوژی، به شکل طرحواره‌ای نظام‌مند، در ذهن توده‌ای وسیع از مسلمین نهادینه گردید و براساس آن، فاعل حقیقی همه افعال سیاسی، خداوند دانسته می‌شد و انسان، تنها کسب‌کننده فعلی بود که خداوند آن را به دست حاکم جامعه ایجاد می‌کرد. (فیرحی، ۱۳۷۸: ۲۴۸)

بر همین اساس می‌توان به سرمنشأ زنجیروار استعاره خدا شاه است نیز دست یافت. بخش زیادی از استعاره‌های جانداربنیاد، زیرمجموعه‌ای است برای استعاره خدا شاه است. این استعاره‌ها شامل

مفاهیم، عوامل طبیعی و غیرطبیعی، امور انسانی و حیوانی می‌شوند که تحت عناوین درباری طرح شده‌اند. برای این استعاره، می‌توان به شواهد زیر اشاره نمود:

خدایا جهان پادشاهی تورااست ز ما خدمت آید خدایی تورااست
(شرف نامه، ۶۳/۱)

وجود تو از حضرت تنگبار کند پیک ادراک را سنگسار
نه پرگنده‌ای تا فراهم شوی نه افزوده‌ای نیز تا کم شوی
خیال نظر، خالی از راه تو ز گردندگی دور درگاه تو
(همان، ۳۲-۶۴/۳۰)

کیوان مَسْنِی علاقه آویز تا آهن تیغ او کند تیز
شاهی که چنین بود جلالش آفاق مباد بی جمالش
در خدمت این خدیو نامی ما اعظم شانک ای نظامی
(لیلی و مجنون، ۲۱-۱۹/۱۹۴)

چون نبی بی جهت خدا را دید بی حدوث از قدم کلام شنید
شریت خاص خورد و خلعت خاص یافت از قرب حق، برات خلاص
جامش اقبال و معرفت ساقی هیچ باقی نماند در باقی
(هفت پیکر، ۷۲-۷۰/۷۸)

او متحیر چو غریبان راه حلقه زده بر در آن بارگاه
پرده نشینان که رهش داشتند هودج او یک‌تنه بگذاشتند...
غیرت ازین پرده میانش گرفت حیرت از آن گوشه عنانش گرفت
رفت ولی زحمت پایی نداشت جست ولی رخصت جایی نداشت
چون همه از خود به در آمد تمام یافت همان لحظه قبول سلام
پرده برانداخته دست وصال از در تعظیم سرای جلال
(مخزن الاسرار، ۴۸-۴۳/۵۰-۴۸)

بنابراین باید منشأ تمام استعاره‌های جاندارانگارانۀ درباری را که برطبق استعارۀ خدا شاه است شکل گرفته است، در همان اصل اقتدار و حاکمیت سلاطین جستجو کرد؛ حاکمیت و سلطه‌ای که بر طبق آن تمام عناصر طبیعت تحت سیطره و حاکمیت خدا قرار دارند و باید تسلیم اوامر او باشند و در اطاعت و متابعت از او سرکشی نکنند.

۳-۲-۲- شاه خدا است

به موازات وجود استعارهٔ خدا شاه است در خمسه، استعارهٔ «شاه خدا است»، قرار دارد که تحت تأثیر اندیشه‌های ایران باستان شکل گرفته است؛ اندیشه‌ای که در آن، پادشاهان تنها موجوداتی محسوس و یا مادی به حساب نمی‌آمدند؛ بلکه نشانه‌هایی از الوهیت و خدایی در نهاد آنها وجود داشت؛ امری که نمودهای آن را می‌توان در کتیبه‌ها و سکه‌های عصر ساسانی که در آن‌ها شاهان نطفهٔ ایزدان و یا چهرهٔ آنها خوانده شده‌اند، مشاهده کرد. (کریستن‌سن، ۱۳۸۴: ۱۸۹) مدح و ستایشی که نظامی در کتاب خسرو و شیرین در مورد اتابک ایلدگز، ارائه می‌دهد، از جمله نمونه‌های بازتاب این استعاره در ذهن و تفکر نظامی است:

همه عالم گرفت از نیک رای	چنین باشد بلی ظلّ خدایی
سیاهی و سپیدی هرچه هستند	گذشت از کردگار او را پرستند

(خسرو و شیرین، ۱۳۸۶: ۳۷-۳۶/۱۲۵)

نظامی در این ابیات، معتقد است که اتابک ایلدگز چون سایهٔ خدا بر روی زمین محسوب می‌شود و نشانه‌هایی از الوهیت را با خود به همراه دارد، بعد از خداوند، شایستهٔ پرستش از سوی تمام هستی به شمار می‌رود و در مرتبه‌ای نزدیک به مقام خداوندی قرار دارد. نظامی در هفت‌پیکر نیز، بزرگان و نامورانی که دل در گروی پادشاهی بهرام گور بر ایران داشتند را با واژهٔ شه‌پرست توصیف می‌کند و از این طریق شاه را دارای چنان قداست و مرتبه‌ای می‌داند که شایستهٔ پرستش است:

شه‌پرستان که مهر شه دیدند	و آن سخن‌های نغز بشنیدند
بازگشتند سوی خانه‌ی خویش	صورت شاه نو نهاده به پیش
گشته هر یک ز مهربانی او	عاشق فرّ خسروانی او

(هفت‌پیکر، ۱۵۳/۱-۲)

او در ابیات دیگری از منظومهٔ هفت‌پیکر نیز واژهٔ شه‌پرست را با اشاره به بهرام گور به کار می‌برد:

وارث مملکت به تیغ و به جام	هیچ کس نیست جز ملک بهرام
وارث ملک را دهید سریر	صاحب افسر جوان بهست که پیر
من از این شغل درکشیدم دست	نیستم شاه بلکه شاه‌پرست

(همان، ۱۵۴/۱۸-۲۰)

چون در آن بزم، شاه را خوش دید	در زبان آب و در دل آتش دید
زد زمین بوس و گشت شاه‌پرست	چون زمین بوسه داد باز نشست

(همان، ۱۹۷/۷۵-۷۶)

۳-۲-۳- دل شاه است

استعاره دیگری که باید در این بخش از آن نام برد، استعاره‌ی دل شاه است می‌باشد. سرچشمه این استعاره، جایگاه والای دل، در سه حوزه قرآن، روایات، احادیث و عرفان اسلامی است. در قرآن کریم علاوه بر اینکه عواطف و احساسات بشری؛ همچون ترس، بیماری، رحمت و خشوع به دل نسبت داده می‌شود، برای آن ویژگی‌های دیگری نیز شمرده می‌شود؛ ویژگی‌هایی همچون قدرت اراده، کسب اعمال و همچنین قدرت پذیرش و درک؛ قدرتی که دل را توانا می‌سازد تا پذیرای بار سنگینی همچون وحی باشد. (بقره: ۹۷، شعراء: ۱۹۳-۱۹۴) این نوع نگاه به دل، خصوصاً با توجه به ویژگی‌های مزبور، نشان دهنده‌ی اهمیت و جایگاه والایی است که قلب یا دل در نهاد آدمی دارد. در واقع، قرآن کریم با نقشی که برای دل قائل می‌شود، آن را برترین جزء انسان معرفی می‌کند که وظیفه حصول به علم و معرفت را ایفاء می‌کند و به مثابه دروازه‌ای است که غیب و شهود را به آدمی می‌نمایاند.

بر طبق روایات اسلامی، قلب مرکز و اساس جسم انسان است و سعادت و فساد شخص به آن بستگی دارد؛ چنانکه پیامبر می‌فرماید: «انَّ فی جسد ابنِ آدمَ لمضغَةً اذا صلحَ صلحتَ بها سائرُ الجسد و اذا فسدت فسدت بها سائرُ الجسد الا و هی القلب» (مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۲۳: ۵۸) و مهم‌تر از همه، اینکه جایگاه و مکان خداوند در آن قرار دارد؛ آنگونه که در روایتی قدسی آمده است که «لا یسعی ارضی و لا سمائی و انما یسعی قلب عبدی المومن» (صدرالدین شیرازی، ۱۳۸۳، ج ۳: ۳۴۴) و یا در روایاتی دیگر نیز داریم که «قلب المؤمن عرش الله» (همان: ۳۲۷) و یا «القلب حرم الله» (مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۶۷: ۲۵) براساس این نوع روایات، دل حرم خدا و محلی است که خداوند در آن جای می‌گیرد و نور ایمان در آن ظاهر می‌شود. (ر. ک. نهج البلاغه، ۱۳۸۸، ح ۵: ۶۱۹)

این قداست و تقدس، به عرفان اسلامی نیز تسری یافت و در سخنان عرفا نمود پیدا کرد، تا آنجا که در ذهنیت آنها، دل به مثابه یک پادشاه متصور شد: «و چون حدیث دل کنم، بدان که آن حقیقت آدمی را می‌خواهیم که گاه آن را روح گویند و گاه نفس و حقیقت دل، از این عالم نیست و بدین عالم، غریب آمده است و به راه گذر آمده است و آن گوشت‌پاره، آلت و مرکب وی است و همه اعضای تن، لشکر وی‌اند و پادشاه جمله تن، وی است و معرفت خدای تعالی و مشاهدت جمال حضرت وی، صفت وی است.» (غزالی، ۱۳۶۱، ج ۱: ۱۱) ثمره این افکار و اقوال، شکل‌گیری استعاره «دل شاه است»، در شعر نظامی است. شواهد زیر نشان می‌دهد که نظامی، تصویر کاملی از پادشاهی دل در ذهن داشته است:

در نفس آباد دم نیم‌سوز	صدرنشین گشته شه نیمروز
سرخه سواری، به ادب پیش او	لعل قبایی، ظفراندیش او
تلخ جوانی به یزک در شکار	زیرتر او سیاهی درد خوار
قصد کمین کرده کمنداکنی	سیم زره ساخته روین تنی
این همه پروانه و دل شمع بود	جمله پراکنده و دل جمع بود
من به قناعت شده مهمان دل	جان به نوا داده به سلطان دل
چون علم لشکر دل یافتم	روی خود از عالمیان تافتم

(مخزن الاسرار، ۷۵-۶۹/۹۳)

مبین در دل که او سلطان جان است
قدم در عشق نه، کاو جان جان است

(خسرو و شیرین، ۷۳/۱۳۸)

چون دید که دیلم است خاموش	کردش ز گلاله گوردین پوش
سرهنگی درگه دلش داد	وز بازوی خود، حمایلش داد

(لیلی و مجنون، ۸۵-۸۴/۲۶۶)

خردمند پاسخ چنین داد باز	که بر شه گشایم در بسته، باز
مرا بنده‌ای هست، نامش هوا	دل من بدان بنده، فرمانروا ...

(اقبال نامه، ۱۰۶-۱۰۵/۱۰۲)

۳-۳- عوامل تجربی و زیستی

شخصیت نظامی، آن‌گونه که از کتب تاریخی و تذکره‌ای و همچنین آثار خود او برمی‌آید، شخصیتی منزوی و گوشه‌گیر بوده است؛ شخصیتی که برخلاف همعصران خود؛ همچون خاقانی، مجیر بیلقانی و ابوالعلاء گنجوی، چندان درصدد مطرح کردن خود نبوده و ارتباط چندانی با دربار و پادشاهان و حاکمان منطقه خود نداشته است و صرفاً جهت حفظ آثارش، ناچار بوده است آن‌ها را به نام شاهان، مسمّا کند.

دوران زندگی نظامی، عصری متلاطم و پر آشوب است؛ عصری که در آن حکومت سلجوقیان، قدرت پیشین خود را از دست داده است و از شکوه گذشته آن، چندان خبری نیست. در واقع، پس از مرگ ملکشاه سلجوقی، روند تجزیه این حکومت، آغاز می‌گردد تا جایی که بر اثر اختلافات گسترده میان شاهزادگان سلجوقی، دولت سلجوقیان تبدیل به حکومت ملوک‌الطوایفی می‌گردد و حکومت‌هایی همچون سلاجقه کرمان، روم و عراق، اتابکان آذربایجان، اتابکان فارس و یا

خوارزمشاهیان پدید می‌آیند. حجم زیاد اخلافات، موجب ویرانی، نابسامانی و ناآرامی در ایران می‌شود. مردم مجبور به پرداخت خراج‌ها و مالیات‌های سنگینی می‌شوند و فضایی یأس‌آور و ناامیدکننده در کشور پدید می‌آید.

این دوران که همزمان با تسلط گسترده اقوام وابسته به سلاجقه بر ایران است، بر قلمرو فرهنگ ایرانی تأثیرات فراوانی برجای می‌گذارد. اینان معمولاً مردمی متعصب در عقاید و در نشر مذهب، سخت‌گیر و نسبت به کسانی که با عقایدشان همراهی نداشتند، بدرفتار بودند و به همین سبب، با تسلط ترکان سلجوقی، چه غلام و چه امرای قبایل، سیاست دینی خاصی در ایران اجرا شد که موجب آزار سخت گروه‌هایی همچون معتزله و شیعیان گردید. (صفا، ۱۳۸۶: ۱۷۰) آن‌ها با همه تظاهر به دینداری، مردمی فاسد، شراب‌خواره، قتال و نهاب بودند. تجاوز به اعراض و نوامیس خلق، ظلم و بیدادگری، پیشه ایشان بود و ناچار در عهد تسلطشان، بسی از مفاسد و معایب اخلاقی، در میان مردم پراکنده شد و مردم بینا را که از این نابسامانی‌ها، رنجیده‌خاطر بودند به انتقاد از اوضاع واداشت و از این رو، در آثار نویسندگان و شاعران قرن ششم، سخنان انتقادآمیز بسیاری، در مذمت اقوام وابسته به سلاجقه و مفاسدشان و نیز بدگویی از رفتار امرا و سلاطین و رجال حکومتی، دیده می‌شود که از جمله این شاعران منتقد، می‌توان به سنایی، سوزنی سمرقندی، انوری، و خاقانی اشاره کرد. (همان)

اوضاع و احوال حاکم بر این عصر، مسلماً بر نظامی نیز تأثیر گذاشته است که شواهد آن را در استعاره‌هایی؛ نظیر گنج‌زندان است و دنیا زندان است مشاهده می‌کنیم:

۳-۱- گنج‌زندان است، دنیا زندان است

با توجه اوضاع و احوال نابسامان سرزمین ایران در قرن ششم هجری، گنج‌زندان نیز دارای وضعیتی آشفته و ناامیدکننده بود. اختلافات داخلی فرمانروایان و عشرت‌جویی آن‌ها، برخوردهای نژادی و طبقاتی افراد مختلف ساکن در گنج‌زندان، بی‌نظمی‌ها و بی‌رسمی‌های سپاه اتابک و سلطان سلجوقی و تاخت و تاز مکرر گرجی‌ها، موجی از گرفتاری و ناامنی را در این مناطق پدید آورده بود و جامعه گنج‌زندان دچار بی‌ثباتی و عدم آرامش خاطر کرده بود. (زرین‌کوب، ۱۳۷۹: ۱۲-۷) از سوی دیگر نیز، غلبه اراذل و اوباش و آشوب‌گری‌های آن‌ها در شهر گنج‌زندان که موجب رنجیده‌خاطر شدن اهالی آنجا می‌شد، مزید بر این علت‌ها گردیده بود.

در این وضعیت، با توجه به آشفتگی اوضاع حاکم، نظامی مجبور به عدم ترک گنج‌زندان و اقامت در آن شده و موجبات نارضایتی کامل او از این وضعیت فراهم شده بود، نارضایتی‌ای که او را وادار به

عزل‌نشینی و دوری از اجتماع می‌کند و در این وضعیّت است که گنجه و محیط اطراف آن، برای او به مانند زندان و حصار می‌شود که او را دربند خود گرفته است و او هیچ راهی برای فرار از آن ندارد. ناگفته نماند که نظامی به صورت ذاتی، شخصیتی درون‌گرا و گوشه‌نشین بوده، اما احتمالاً بخش زیادی از گوشه‌نشینی و عزلت‌گزینی او، بابت همین نارضایتی نسبت به احوالات متغیر جامعه بوده است. شاید دلیل بسیاری از پیچیدگی‌های تصویری و استعاری او، حاصل درون‌گرا بودن و انزوایی است که جامعه عصر، زمینه‌ساز اصلی آن بود.

خاقانی نیز که همولایتی و همعصر نظامی است، همانند نظامی، نسبت به این شرایط ناراضی است و از اینکه فرمانروایان شروانشاهی، او را شهربند شروان کرده‌اند، ناله سر می‌دهد و اعلام انزجار و نفرت می‌کند. او در قصیده‌ای که به نام قصیده ترسائی معروف است، تا آنجا پیش می‌رود که قصد دارد ترک مسلمانی کرده، به بیگانگان تمسک جوید:

شوم برگردم از اسلام حاشا ...	مرا اسلامیان چون داد ندهند
حریم رومیان آنک مهیا	در ابخازیان آنک گشاده
به بیت المقدس و محراب اقصی	بگردانم ز بیت‌الله قبله
نزید چون صلیبی بند بر پا	مرا از بعد پنجه سال اسلام
شوم ز ناز بدم زین تعدا	روم ناقوس بوسم زین تحکم

(خاقانی، ۱۳۸۸: ۲۵)

با توجه به روحیّه اعتقادی و دینی نظامی، به اضافه عوامل ذکر شده، احادیث و روایاتی همچون «الدنیا سجن المومن و جنّة الکافر» (به نقل از ابن شعبه حرانی، ۱۴۰۴ق: ۵۳) نیز در شکل‌گیری استعاره‌هایی نظیر گنجه زندان است و دنیا زندان است، بی‌تأثیر نبوده است. در واقع، تأمل در سیر نظامی در امتداد خمسه نشان می‌دهد، صیت قبولِ شعرش، روزنه امیدی برای رستن از حصر گنجه بوده است:

چنین نقد عراقی بر کف دست	چرا گشتی در این بیغوله پابست
عنان شیر داری پنجه بگشای	رکاب از شهربند گنجه بگشای

(خسرو و شیرین، ۳۰-۲۹/۱۴۱)

بسته دارم گریزگه پس و پیش	من که در شهربند کشور خویش
چون رساند به شاه من رستم	نامه در مرغ نامه‌ور بستم

(هفت پیکر، ۶۰-۵۹/۳۷۱)

در نتوان بست ازین کوی و در برنتوان کردن ازین بام سر
باش درین خانه چو زندانیان روزن و درسته چو بحرانیان
(مخزن الاسرار، ۳۲-۳۱/۱۸۴)

درین زندانسرائی پیچ در پیچ برادر زاده‌ای دارد دگر هیچ
(خسرو و شیرین، ۲۹/۱۵۵)

بحث و نتیجه‌گیری

مطالعه شعر نظامی بر مبنای دیدگاه شناختی، نشان می‌دهد مهم‌ترین عوامل شکل‌گیری استعاره‌های درباری در دستگاه فکری نظامی، عوامل محیطی و جغرافیایی، دینی و اعتقادی و تجربی و زیستی است. بررسی این عوامل، حاکی از آن است که بیشتر استعاره‌های حوزه رزم و جنگ او، تحت تأثیر محیط و جغرافیای گنجه شکل گرفته و ملزومات زندگی در چنین محیطی، او را در خلق و آفرینش بسیاری از استعاره‌های مربوط به جنگ و رزم یاری کرده است که ازجمله بارزترین آن‌ها استعاره سلاح جاندار است و آسمان حصار است، می‌باشد. همچنین تجربه زندگی در چنین محیطی، آن هم در عصری پر آشوب، او را که انسانی آرمانگرا بود، بیشتر در انزوا فرو برد و موجبات بیزاری وی را از دنیا و گنجه فراهم آورد تا آنجا که نظامی، در قالب استعاره، دنیا و گنجه را برای خود همچون زندان و بند تصور می‌کند و خود را در حصار آن، اسیر می‌پندارد و زمانه و روزگار را در جنگ و جدال با خویشتن می‌بیند؛ علاوه بر این، نظامی از آن‌جا که شخصی بسیار معتقد و دیندار است، تحت تأثیر آموزه‌ها و تفکرات اعتقادی، استعاره‌هایی ساخته که در آن بسیاری از عناصر و مفاهیم دینی، در قالب درباری نمود پیدا کرده‌اند که از جمله مهم‌ترین آن‌ها می‌توان به کلان‌استعاره‌هایی همچون خدا شاه است و دل شاه است، اشاره نمود که باعث ایجاد شبکه گسترده‌ای از خرده‌استعاره‌ها در خمسه نظامی گردیده و مجموعه زیادی از استعاره‌ها را پیرامون خود پدید آورده است.

تعارض منافع

تعارض منافی وجود ندارد.

منابع

قرآن مجید.

نهج البلاغه (گردآوری شریف رضی). (۱۳۸۸). مترجم علی شیروانی. قم: انتشارات نسیم حیات.

- ابن اسفندیار، بهاء‌الدین محمد. (۱۳۲۰). *تاریخ طبرستان*. جلد ۱. به کوشش عباس اقبال به اهتمام محمد رمضانی. تهران: کلاله خاور.
- ابن فورک، محمد. (۱۹۸۷م). *مجرد مقالات الشيخ ابی‌الحسن الاشعری*، به کوشش دانیل ژیماره. بیروت.
- ابن اثیر، علی بن محمد. (۱۹۸۲م). *الکامل فی‌التاریخ*. جلد ۸. بیروت: نشر دار صادر.
- ابن شعبه حرّانی، حسن بن علی. (۱۴۰۴ق). *تحف‌العقول*، تحقیق علی‌اکبر غفاری. قم: جامعه مدرّسین حوزه علمیه قم.
- اشعری، ابوالحسن. (۱۹۵۳). *اللمع*، به کوشش ژوزف مک کارتی. بیروت.
- اصطخری، ابراهیم بن محمد. (بی‌تا). *المسالك الممالك*. مراجعه محمد شفیق غربال، مقدمه‌نویس عبدالعال عبدالمنعم شامی، محقق محمد جابر حینی. قاهره: الهیة العامة لقصورالتقافه.
- جامی، عبدالرحمان. (۱۳۸۶). *نفحات‌الانس*، مقدمه و تصحیح و تعلیقات محمود عابدی. تهران: انتشارات سخن.
- حموی، یاقوت بن عبدالله. (۱۳۸۰). *معجم البلدان*، مترجم علی نقی منزوی. تهران: پژوهشگاه سازمان میراث فرهنگی کشور.
- خاتمی، احمد. (۱۳۸۸). *دیدگاه‌های کلامی نظامی گنجوی*. کتاب ماه، ۳۴ (۱۹۸)، ۴-۱۱.
- خاقانی، بدیل بن علی. (۱۳۸۸). *دیوان خاقانی شروانی*، مقابله و تصحیح و مقدمه و تعلیقات سید ضیاءالدین سجادی. تهران: انتشارات زوآر.
- دوفوشه کور، هانری. (۱۳۷۰). *روایات معراج در آثار نظامی*، ترجمه احمد سمیعی گیلانی. تهران: نشر دانش. ۶۳، ۱۱-۵.
- رئیس‌نیا، رحیم. (۱۳۷۹). *آذربایجان در سیر تاریخ ایران از آغاز تا اسلام*. جلد دوم. تهران: نشر مینا.
- زرین‌کوب، عبدالحسین. (۱۳۷۹). *پیر گنجه در جست‌وجوی ناکجا آباد*. تهران: سخن.
- سنچولی جدید، اردشیر و صالحی‌نیا، مریم. (۱۳۹۷). تحلیل و بررسی تأثیر اندیشه‌های ایران باستان بر شکل‌گیری استعاره‌های درباری در خمسه نظامی از منظر شناختی. *مجله شعرپژوهی (بوستان ادب)*، ۱۰ (۴)، ۱۳۷-۱۵۸. <https://doi.org/10.22099/jba.2018.24891.2622>
- شفیعی کدکنی، محمدرضا. (۱۳۸۶). *صورخیال در شعر فارسی*. تهران: انتشارات آگاه.

صدرالدین شیرازی، محمد بن ابراهیم. (۱۳۸۳). شرح اصول کافی، تصحیح محمد خواجه‌ای. تهران: مؤسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی.

صفا، ذبیح‌الله. (۱۳۸۶). تاریخ ادبیات ایران (خلاصه جلد اول و دوم). تهران: انتشارات ققنوس.
عنصرالمعالی، کیکاووس بن اسکندر. (۱۳۸۴). درس زندگی (گزیده قابوس‌نامه)، انتخاب و توضیح: غلامحسین یوسفی. تهران: نشر سخن.

غزالی، امام محمد. (۱۳۶۱). کیمیای سعادت، تصحیح احمد آرام. تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
فتوحی، محمود. (۱۳۸۹). بلاغت تصویر. تهران: انتشارات سخن.

فیرحی، داود. (۱۳۷۸). قدرت، دانش و مشروعیت در اسلام (دوره میانه). تهران: نشر نی.
قزوینی، زکریا بن محمد. (۱۳۷۳). آثار البلاد و اخبار العباد، ترجمه با اضافات جهانگیر میرزا قاجار، به تصحیح و تکمیل میرهاشم محدث. تهران: انتشارات امیرکبیر.

کریستن‌سن، آرتور امانوئل. (۱۳۸۴). ایران در زمان ساسانیان، ترجمه رشید یاسمی. تهران: نشر صدای معاصر.

گوپاموی، محمد قدرت‌الله. (۱۳۸۷). تذکره نتایج الافکار، محقق یوسف بیگ باباپور. قم: مجمع اسلامی.

مجلسی، محمدباقر. (۱۴۰۳ق). بحار الانوار. بیروت: دار احیاء التراث العربی.
مقدسی کرمی، محمد بن احمد. (۱۳۶۱). احسن التقاسیم فی المعرفة الاقالیم، مترجم علی نقی منزوی. تهران: شرکت مؤلفان و مترجمان.

نظامی، الیاس بن یوسف. (۱۳۸۶). شرف‌نامه، تصحیح بهروز ثروتیان. تهران: امیرکبیر.

(۱۳۸۹). هفت‌پیکر، تصحیح بهروز ثروتیان. تهران: امیرکبیر.

(۱۳۸۶). مخزن الاسرار، تصحیح بهروز ثروتیان. تهران: توس.

(۱۳۸۹). اقبال‌نامه، تصحیح بهروز ثروتیان. تهران: امیرکبیر.

(۱۳۸۹). لیلی و مجنون، تصحیح بهروز ثروتیان. تهران: امیرکبیر.

(۱۳۸۶). خسرو و شیرین، تصحیح بهروز ثروتیان. تهران: امیرکبیر.

هاشمی، زهره، قوام، ابوالقاسم. (۱۳۹۲). بررسی شخصیت و اندیشه‌های عرفانی بایزید بسطامی براساس استعاره شناختی. جستارهای ادبی دانشگاه فردوسی مشهد، ۴۴ (۱۸۲)، ۷۵-۱۰۴.

<https://doi.org/10.22067/jls.v46i3.17175>

هاوکس، ترنس. (۱۳۸۰). *استعاره*، ترجمه فرزانه طاهری. تهران: نشر مرکز.
 هدایت، رضاقلی بن محمد هادی. (۱۳۸۲). *مجمع‌الفصحاء*، به کوشش مظاهر مصفا. جلد سوم. تهران: امیرکبیر.

English References

- Brummer, Vincent. (1993). *The Model of Love*. Cambridge: Cambridge University Press.
 Geeraerts, D. (1995). *Cognitive Linguistics: Handbook of Pragmatics*. Amsterdam: John Benjamin Publishing.
 Kovecses, Zoltán. (2002). *Metaphor*. New York: Oxford University Press.
 Lakoff, G. and M. Johnson. (2003). *Metaphors We Live by*. London: The University of Chicago Press.

Persian References Translated to English

- Holy Quran*. [In Persian]
Nahj al-Balaghah (Compiled by Sharif Radi). (1388 Sh./2009). Translated by Ali Shirvani. Qom: Nasim Hayat Publications. [In Persian]
 Ibn Isfandiyyār, Bahā' al-Dīn Muḥammad. (1320 Sh./1941). *Tārīkh-i Ṭabaristān (History of Tabaristan)*. Vol. 1. Edited by Abbās Iqbāl and supervised by Muḥammad Ramaẓānī. Tehran: Kalālah-yi Khāvar. [In Persian]
 Ibn Fūrak, Muḥammad. (1987 CE). *Mujarrad Maqālāt al-Shaykh Abī al-Ḥasan al-Ash'arī*. Edited by Daniel Gimaret. Beirut. [In Persian]
 Ibn al-Athīr, 'Alī ibn Muḥammad. (1982 CE). *Al-Kamil fī al-Tārīkh (The Complete History)*. Vol. 8. Beirut: Dār Ṣādir Publishing. [In Persian]
 Ibn Shu'bah Ḥarrānī, Ḥasan ibn 'Alī. (1404 AH). *Tuḥaf al-'Uqūl*. Investigated by 'Alī Akbar Ghaffārī. Qom: Jāmi'ah-yi Mudarrisīn Ḥawzah-yi 'Ilmiyah-yi Qom (Society of Seminary Teachers of Qom). [In Persian]
 al-Ash'arī, Abū al-Ḥasan. (1953). *Al-Luma'*. Edited by Richard J. McCarthy. Beirut. [In Persian]
 al-Iṣṭakhri, Ibrāhīm ibn Muḥammad. (n.d.). *al-Masālik wa al-Mamālik (The Roads and the Kingdoms)*. Reviewed by Muḥammad Shafīq Gharbāl. Introduction by 'Abd al-'Āl 'Abd al-Mun'im Shāmī. Investigated by Muḥammad Jābir Ḥinī. Cairo: Al-Hay'ah al-'Āmmah li-Quṣūr al-Thaqāfah. [In Persian]
 Jāmī, 'Abd al-Raḥmān. (1386 Sh./2007). *Nafahāt al-Uns (Breaths of Intimacy)*. Introduction, Correction, and Annotations by Maḥmūd 'Ābidī. Tehran: Sokhan Publications. [In Persian]

- Ḥamawī, Yāqūt ibn 'Abd Allāh. (1380 Sh./2001). *Mu'jam al-Buldān (Dictionary of Countries)*. Translated by 'Alī Naqī Manzavī. Tehran: Cultural Heritage, Handicrafts and Tourism Organization Research Institute. [In Persian]
- Khātami, Aḥmad. (1388 Sh./2009). "Dīdgāh-hā-yi Kalāmī-yi Nizāmī Ganjavī" (Nizāmī Ganjavī's Theological Views). *Kitāb-i Mah*, 34 (198), pp. 4–11. [In Persian]
- Khāqānī, Badīl ibn 'Alī. (1388 Sh./2009). *Divān-i Khāqānī Shervānī (The Divan of Khāqānī Shervānī)*. Collated, Corrected, Introduced, and Annotated by Sayyid 'Ziyā' al-Dīn Sajjādī. Tehran: Zawwār Publications. [In Persian]
- de Fouchécour, Henri. (1370 Sh./1991). "*Riwayāt-i Mi'rāj dar Āsar-i Nizāmī*" (*Accounts of the Ascension (Mi'rāj) in Nizāmī's Works*). Translated by Aḥmad Samī'ī Gilānī. Nashr-i Dānish, Year 11, No. 3, pp. 5–11. Tehran: Nashr-i Dānish. [In Persian]
- Ra'isniyā, Raḥīm. (1379 Sh./2000). *Āzərbayjan dar Sayr-i Tārikh-i Irān az Aghāz tā Islām (Azerbaijan in the Course of Iran's History from the Beginning until Islam)*. Vol. 2. Tehran: Mabnā Publishing. [In Persian]
- Zarrīnkūb, 'Abd al-Ḥusayn. (1379 Sh./2000). *Pir-i Ganjah dar Justujū-yi Nākuja-Ābad (The Old Man of Ganja in Search of Utopia)*. Tehran: Sokhan Publications. [In Persian]
- Sanchooli Jadid, Ardeshtir, and Maryam Salehinia. (1397 Sh./2018). "Taḥlīl va Barrasī-yi Ta'thīr-i Andīshah-hā-yi Irān-i Bāstān bar Shakl-gīrī-yi Isti'ārah-hā-yi Darbārī dar Khamsah-yi Nizāmī az Manẓar-i Shinākhtī" (A Cognitive Study of ancient Persian Ideas on the Formation of Court Metaphors in Nizami Ganjavī's Khamsa). *Journal of Poetic Research (Bustān-i Adab)*, 10 (4), pp. 137–158. <https://doi.org/10.22099/jba.2018.24891.2622>. [In Persian]
- Shafī'ī Kadkanī, Muḥammad Riḍā. (1386 Sh./2007). *Ṣunwar-i Khayāl dar Shi'r-i Fārsī (Images of Imagination in Persian Poetry)*. Tehran: Āgāh Publications. [In Persian]
- Ṣadr al-Dīn Shīrāzī, Muḥammad ibn Ibrāhīm. (1383 Sh./2004). *Sharḥ Uṣūl al-Kāfi (Commentary on Uṣūl al-Kāfi)*. Corrected by Muḥammad Khvājūy. Tehran: Mu'assasah-yi Muṭāla'āt va Taḥqīqāt-i Farhangī. [In Persian]
- Ṣafā, Zabīḥ Allāh. (1386 Sh./2007). *Tārikh-i Adabiyāt-i Irān (History of Iranian Literature) (Summary of Vols. 1 & 2)*. Tehran: Qoqnoos Publications. [In Persian]
- 'Unṣur al-Ma'ālī, Kaykāvūs ibn Iskandar. (1384 Sh./2005). *Dars-i Zindagī (Lesson of Life) (Selected Qabūs Namah)*. Selected and Explained by Gholāmḥusayn Yūsufī. Tehran: Sokhan Publishing. [In Persian]
- al-Ghazālī, Imām Muḥammad. (1361 Sh./1982). *Kimīyā-yi Sa'ādat (The Alchemy of Happiness)*. Corrected by Aḥmad Ārām. Tehran: Tehran University Press. [In Persian]
- Futūḥī, Maḥmūd. (1389 Sh./2010). *Balāghat-i Taṣvīr (Rhetoric of Image)*. Tehran: Sokhan Publications. [In Persian]
- Fīrḥī, Dāvūd. (1378 Sh./1999). *Qudrat, Dānish va Mashrū'iyat dar Islām (Danrah-yi Miyanah) (Power, Knowledge, and Legitimacy in Islam (The Middle Period))*. Tehran: Ney Publishing. [In Persian]

- Qazvīnī, Zakarīyā ibn Muḥammad. (1373 Sh./1994). *Āthār al-Bilād wa Akhbār al-'Ibād* (*Monuments of the Lands and Histories of the People*). Translated with additions by Jahāngīr Mirzā Qājār. Corrected and Completed by Mir Hāshim Muḥaddīṭ. Tehran: Amīr Kabīr Publications. [In Persian]
- Christensen, Arthur Emanuel. (1384 Sh./2005). *Īrān dar Zamān-i Sāsānīyān* (*Iran under the Sassanids*). Translated by Rashīd Yāsāmī. Tehran: Šadā-yi Mu'āšir Publishing. [In Persian]
- Gūpāmū'ī, Muḥammad Qudrat Allāh. (1387 Sh./2008). *Tazkīrah-yi Natā'ij al-Afḵār* (*Biographical Anthology of the Results of Thoughts*). Investigated by Yūsuf Beyg Bābāpūr. Qom: Islamic Assembly. [In Persian]
- Majlisī, Muḥammad Bāqir. (1403 AH/1983). *Biḥār al-Anwār* (*Oceans of Lights*). Beirut: Dār Iḥyā' al-Turāth al-'Arabī. [In Persian]
- al-Maqdisī al-Karamī, Muḥammad ibn Aḥmad. (1361 Sh./1982). *Aḥsan al-Taqāsīm fī Ma'rifat al-Aqālīm* (*The Best Divisions for the Knowledge of the Regions*). Translated by 'Alī Naqī Manzavī. Tehran: Company of Authors and Translators. [In Persian]
- Nizāmī, Ilyās ibn Yūsuf. (1386 Sh./2007). *Sharaf-nāmah* (*The Book of Honor*). Corrected by Behrūz Sarvatiyān. Tehran: Amīr Kabīr Publications. [In Persian]
- Nizāmī, Ilyās ibn Yūsuf. (1389 Sh./2010). *Haft Paykar* (*The Seven Beauties*). Corrected by Behrūz Sarvatiyān. Tehran: Amīr Kabīr Publications. [In Persian]
- Nizāmī, Ilyās ibn Yūsuf. (1386 Sh./2007). *Makḥḥẓan al-Asrār* (*The Treasury of Mysteries*). Corrected by Behrūz Sarvatiyān. Tehran: Tūs Publications. [In Persian]
- Nizāmī, Ilyās ibn Yūsuf. (1389 Sh./2010). *Iqbal-nāmah* (*The Book of Fortune*). Corrected by Behrūz Sarvatiyān. Tehran: Amīr Kabīr Publications. [In Persian]
- Nizāmī, Ilyās ibn Yūsuf. (1389 Sh./2010). *Layli va Majnūn*. Corrected by Behrūz Sarvatiyān. Tehran: Amīr Kabīr Publications. [In Persian]
- Nizāmī, Ilyās ibn Yūsuf. (1386 Sh./2007). *Khusraw va Shirin*. Corrected by Behrūz Sarvatiyān. Tehran: Amīr Kabīr Publications. [In Persian]
- Hāshemī, Zohreh, and Abu al-Qāsem Qawām. (1392 Sh./2013). "Barrasī-yi Shakṣīyat va Andīshah-hā-yi 'Irfānī-yi Bāyazīd-i Bastāmī bar Asās-i Isti'ārah-yi Shinākhtī" (Study of Personality and Mystical Ideas of Bāyazīd Bastāmī Based on Cognitive Metaphor Approach). *Journal of Literary Research (Jostārḥā-yi Adabī) of Ferdowsī University of Mashhad*, 44 (182), pp. 75–104. <https://doi.org/10.22067/jls.v46i3.17175> [In Persian]
- Hawkes, Terence. (1380 Sh./2001). *Isti'ārah* (*Metaphor*). Translated by Farzāneh Ṭāherī. Tehran: Markaz Publishing. [In Persian]
- Hidāyat, Riḍā Qulī ibn Muḥammad Hādī. (1382 Sh./2003). *Majma' al-Fuṣṣaḥā'* (*Gathering of the Eloquent*). Vol. 3. Edited by Maḏāher Muṣaffā. Tehran: Amīr Kabīr Publishing Institute. [In Persian]